О. В. Сердюк
кандидат філософських наук,
доцент Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого,
головний науковий співробітник
Інституту вивчення проблем злочинності
Академії правових наук України (м. Харків)

УДК 340.12

ФУНКЦІОНАЛІЗМ В СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ: РЕФЛЕКСІЯ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ТРАДИЦІЙ РАДЯНСЬКОГО ПРАВОЗНАВСТВА

У статті аналізуються можливості та обмеження функціоналізму, який залишається однією з базових парадигм вітчизняного правознавства. Однак він використовується в теоретичних рамках, створених в радянському правознавстві шляхом поєднання марксизму та базових ідей функціоналізму.

В статье анализируются возможности и ограничения функционализма, который остается одной из базовых парадигм отечественного правоведения. Однако он используется в теоретических рамках, созданных в советском правоведении путем соединения марксизма и основных идей функционализма.

In the article there are the capabilities and limitations of the use of functionalism in modern conditions are analyzed. Functionalism is still one of the basic paradigms in the methodology of domestic jurisprudence. However this paradigm is used mainly in the form of theoretical frameworks that were developed in the soviet jurisprudence on the basis of the combination of Marxism and basic functionalism ideas.

Сьогодні в Україні важко уявити дослідження як загальнотеоретичних так і галузевих проблем правознавства без використання понять та теоретичних конструкцій, що генетично належать до функціоналізму, як однієї з класичних парадигм соціального пізнання. Варто згадати лише деякі з цих понять: "соціальні функції", "соціальний механізм", "система", "соціальні цілі", "ефективність", тощо. Ці понятійні утворення розширюють предметну сферу правових досліджень, дозволяють органічно включати соціальний (суспільний) контекст дії права. Фактично на цій основі відбувається більше чи менше послідовна "соціологізація" доктринальних досліджень. Особливістю таких досліджень у вітчизняному правознавстві є те, що вони найчастіше базуються на здобутках радянського правознавства, що проявляється навіть в "індексах цитування", де явно домінують фундаментальні дослідження радянських часів. Фактично в радянському правознавстві функціональний аналіз було "схрещено" з марксизмом (перш за все, економічним редукціонізмом як його базовою засадою), і саме такий спосіб теоретичного аналізу залишається домінуючим у вітчизняному правознавстві. Тому оновлення методології вітчизняного правознавства потребує методологічних досліджень можливостей та форм використання функціоналізму (структурного функціоналізму як його сучасного варіанту).

Проблема методологічної рефлексії "радянських традицій функціоналізму" вже досить давно привертає увагу дослідників у тих соціальних науках, де функціоналізм (структурний функціоналізм) визнається "основним способом теоретизування". Однак у вітчизняних дослідженнях з методології правознавства ця проблематика формулюється нерішуче, залишаючи поза пріоритетами методологічних досліджень аналіз "традиційних" парадигм та методів, які складають "повсякденність" наукових досліджень правознавців.

Метою статті є методологічний аналіз особливостей формування функціоналізму

© Сердюк О.В., 2010.

www.univer.km.ua Університетські наукові записки, 2010, № 1 (33), с. 16-20.

як однієї з світоглядно-теоретичних засад радянського правознавства, визначення його основних недоліків та теоретичних здобутків.

Аналіз соціальних функцій права і соціального механізму дії права був однією з основних "методологічних тем" у радянській літературі і залишається таким і у вітчизняному правознавстві. Функціоналізм був одним із пануючих типів праворозуміння ще на початку XX ст., коли він визначав не лише зміст теоретичних пошуків правознавців але й мав безпосередній вплив на законодавство. Функціоналізм набув однакового поширення як в Європі, так і в США. Їх відмінності були відображенням специфіки правових систем. Функціоналізм проявлявся в американській юридичній науці як ще одна методологічна альтернатива аналітичної юриспруденції. Мова при цьому йшла не стільки про нове рішення старих проблем, скільки про постановку нових проблем. Основна посилка функціоналізму (який проявився найбільш повно у соціологічній юриспруденції та правовому реалізмі) полягала в наступному: право є функцією судових рішень, судді і законодавці повинні виходити зі зв'язку цього права і "живої соціальної реальності". Описати соціальну реальність права — це значить показати взаємодії між судовими рішеннями й іншими фактами соціального життя [1, p. 6–7, 33]. Європейська модель функціоналізму мала більш складний характер і саме вона вплинула на появу окремих постулатів функціоналізму в радянському правознавстві. В умовах радянської правової системи функціоналізм мав суттєву специфіку. Його застосування не обмежилось сферою наукових досліджень. Принципи функціоналізму знайшли прояв в сфері практичної юриспруденції. Особливо відчутним вплив функціоналізму на законотворчість був в сфері цивільного права. Наприклад, в ст. 1 Цивільного кодексу (1922 р.) зазначалось, що "цивільні права охороняються законом, за винятком тих випадків, коли вони здійснюються всупереч їх соціально-господарському призначенню". Цей обмежувальний принцип на основі концепції "соціальної функції власності" заперечував базові принципи приватного права, зокрема, принцип автономності суб'єкта [2, с. 1] Для його теоретичного обґрунтування використовувались два джерела. По-перше, теорія інституціоналізму (Л. Дюгі, М. Оріу, Ж. Салейль та інші). Зокрема, Л. Дюгі вказував, що ні суспільство, ні індивід не мають "прав" в їх традиційному розумінні в рамках правопізнання, але будь-який соціальний суб'єкт має в суспільстві певну соціальну функцію, яку він зобов'язаний виконувати під тиском суспільних інститутів соціального контролю. Тому правові інститути мають тлумачитись як соціальні функції, і саме їх функціональність розкриває їх сутність. Наприклад, власність — це не право, а певна соціальна функція. Власник, вже внаслідок самого лише факту свого володіння, повинен виконувати певні зобов'язання, що є похідними від природи його володіння. Якщо він належним чином виконує ці обов'язки, то його права мають бути захищені публічною владою, але при невиконанні цих зобов'язань (обов'язків) публічна влада має право на втручання в повноваження власника з метою примусу до використання власності відповідно до її соціальної функції (суспільної мети) [3, с. 20]. По-друге, доктрина німецького "господарського права", яка базувалась на визнанні пріоритетності соціального (яке тлумачилось як "спільний господарський уклад", тобто фактично — соціальна система на основі економічних взаємодій) по відношенню до індивідуальної поведінки та приватних інтересів [4, с. 20]

Значення теорії соціальних функцій полягало в можливості отримати аналітичне пояснення механізмів взаємодії правових і неправових інститутів у суспільстві.

Згодом в другій половині XX ст. дослідження проблеми соціальності правових феноменів в правознавстві розвивалися на основі структурно-функціональної моделі соціального аналізу, яка була і в значній мірі залишається основним способом теоретизування у вітчизняних соціальних науках та правознавстві. Під її впливом традиційні проблеми, наприклад, "правового регулювання", "функцій права", "дії права" тощо, були переосмислені на основі більш зваженого поєднання структурного функціоналізму і марксистського економічного детермінізму. Основною "тематичною гіпотезою" було положення про те, що функції права є прояв його соціального призначення і класової сутності. Однак у такому підході виявилися певні слабкі місця. Опис соціальних функцій права на рівні понять історичного матеріалізму суперечить реальним юридичним і політичним процесам, а отримана на такій основі фактично ідеологічна модель соціальних функцій права не корелює з організаційно-правовою моделлю правового регулювання. Намагаючись уникнути такої суперечливості, окремі автори пропонували ввести розрізнення поняття "соціальна функція права", "у вузькому" і "широкому змісті". Наприклад, С. С. Алексєєв пропонував розрізняти загальносоціальну, соціально-політичну, соціально-юридичну функції, які характеризують різні рівні взаємодії права та суспільства [5, с. 95]. Подальшим розвитком цієї проблематики можна вважати появу концепції "соціального механізму дії права." Варто

Університетські наукові записки, 2010, № 1 (33), с. 16-20. www.univer.km.ua

зазначити, що проблема соціального механізму мала міждисциплінарний характер, оскільки звернення до такої теоретичної конструкції обумовлювалось тим, що в різних галузях соціального пізнання визначились теоретичні проблеми обумовлені недостатністю можливостей традиційних марксистських ("істматівських") моделей в поясненні складних механізмів причинно-наслідкових взаємодій в різних площинах суспільного життя (право, економіка, політика, духовне життя). В правознавстві такий підхід мав стати доповненням традиційного нормативістського тлумачення механізму правового регулювання. Під механізмом дії права розуміли "єдність структури і функціонування, структуру в дії". Однак фактично цей "соціальний механізм" був зведений до інформаційних і соціально-психологічних взаємодій на основі традиційної редукціоністської моделі.

Наступною "методологічною темою" в дослідженні соціальності права з позицій функціоналізму стала проблематика ефективності права, що розглядалася як у загальному вигляді ("ефективність соціалістичного права"), так і на рівні окремих галузей права ("ефективність трудового права", "ефективність судочинства", "ефективність кримінально-правових заборон", "ефективність цивільно-правових засобів" і т. д.), окремих правових інститутів ("ефективність економічних санкцій", "ефективність інституту матеріальної відповідальності" і т. п.). Принципово важливим було визнання предметом дослідження "не внутрішньої якості правових рішень, а певної властивості їхньої дії" [6, с. 25]. Однак у цьому відношенні слушним виглядає зауваження В. В. Лапаєвої про те, що захоплення проблемою "механізмів та ефективності правового регулювання" було запізнілим (по відношенню до західної науки) прагненням пізнати право "в дії". Хоча за своїми світоглядно-теоретичними засадами така проблематика більше віддаляла від проблеми соціального в праві ніж розкривала її [7, с. 25–27]. У дослідженнях ефективності була певна ідейно-політична та теоретична заданість (базова "тематична гіпотеза"), яка полягала в тому, що відносно правової системи соціалістичного суспільства презюмувалась "істинність мети" нормативного акту, і тому соціальна доцільність (тобто фактично "розумність") закону не могла піддаватися сумніву, а причини тих чи інших проблем в його дії переміщувались в площину інших аспектів: дефекти розуміння та тлумачення, проблеми юридичної техніки, організаційні проблеми в правозастосовчій діяльності і т. п. Право повинно розглядатися в контексті його різноманітних соціальних проявів, тобто в соціальній реальності. Цей загальний підхід чітко виразив В. М. Кудрявцев: вивчення соціальної ефективності права "неможливо проводити в рамках самого права, тому що ефективність його виражається в кінцевому рахунку саме у впливі на неправові явища, на фактичні відносини людей" [8, с. 59]. У цих дослідженнях соціальна реальність права існувала в двох проявах. По-перше, на рівні критеріїв ефективності вводилося поняття "соціальна мета норми". Однак при цьому операціоналізація цих цілей фактично зводилася до формулювання "юридичних цілей", прив'язаних до "охорони режиму соціалістичної законності", тобто соціальність цілей у більшій мірі декларувалася. По-друге, на рівні результатів дії правових норм, що знаходяться "не у світі належного, а у світі сущого", тобто складають соціальну реальність права. Включення проблеми "сущого" у контекст ефективності права вимагало створення певної онтологічної моделі соціальної реальності права. Під безпосереднім впливом методології системних досліджень була запропонована "системна парадигма" осмислення соціальності права на основі обґрунтування "системоутворюючої ролі" поняття "правова система" у теорії права [7].

Ця категорія повинна була:

а) забезпечити інтеграцію різних підходів у правопізнанні ("історичного", "генетичного", "соціологічного") для подолання їхньої відособленості й однобічності;

б) розкрити взаємозв'язок і обумовленість проявів права й інших елементів громадського життя;

в) пояснити виникнення "системних" якостей правового життя, що прямо не можуть бути виведені з якостей складових елементів правової системи.

Ці дослідження значною мірою спиралися на спроби осмислення соціальної реальності права на основі виявлення соціальних і правових механізмів його дії. Безсумнівний вплив мали і спроби західних авторів застосувати різні варіанти системної парадигми до пояснення правового життя, зокрема, системна теорія права Н. Лумана, концепції Г. Тюбнера, правова система в структурно-функціональній парадигмі Т. Парсонса та деякі інші [9; 11; 12].

Цей підхід розглядався як основа для створення нової правової теорії, яка була б адекватною "викликам сучасності", залишаючись спорідненою з класичними гносеологічними та онтологічними постулатами марксизму. Однак цього не відбулося і не могло відбутися в силу декількох обмежень, що іманентно були закладені в такий

www.univer.km.ua Університетські наукові записки, 2010, № 1 (33), с. 16-20.

підхід. По-перше, збереглося домінування нормативного "розуміння права", норма права залишалася універсальним пояснювальним принципом і основним системоутворюючим елементом. По-друге, вихідні зв'язки системи зводилися до діяльності держави. По-третє, зберігалася істматівська редукціоністська схема пояснення — основна лінія детермінаційних зв'язків проводилася по лінії "базис — надбудова". По-четверте, у цій теоретичній моделі практично відсутньою була людина, як основний соціальний суб'єкт. По-п'яте, не проводилась чітка та послідовна відмінність даного "тематичного поняття" від поняття "правова система" у порівняльному правознавстві.

Проблема визначення методологічної ролі теорії правової системи актуальна і для сучасної української науки. На думку В. Селіванова, необхідно розрізняти "правову систему", "систему права" і "законодавство". Правова система, як одне з основних понять "оновленої теорії права" повинне відображати природу права як "недержавного феномену" і "характер та ступінь його залежності від держави" [13, с. 6–7] Визнаючи сучасність і своєчасність цього підходу, слід зазначити, що в інтерпретації змісту цього поняття не з'являється нічого принципово нового в порівнянні з працями радянських дослідників 80–х років. Специфіка правової системи, як соціального феномена поглинається контекстом проблеми "соціальної обумовленості права", а "соціальність" у правовій системі — розкривається феноменом "правової свідомості", яка проявляється у різних формах. Слід зазначити, що такий підхід характерний і для сучасної російської юриспруденції [4].

Для сучасної юридичної науки в Україні функціональний підхід зберігає своє значення як одна з принципово важливих теоретичних моделей включення правових феноменів у загальносоціальний контекст. Такий підхід дозволяє вирішувати одне з основних завдань соціологічної інтерпретації суспільних феноменів — пояснення тих механізмів, що забезпечують інтеграцію суспільства, створення "суспільного порядку". Тому функціональне пояснення виявляється виключно важливим при аналізі правових феноменів. Існує кілька проблем, що повинні бути вирішені для адекватного застосування даного підходу. По-перше, функціоналізм передбачає "ціннісно-нейтральний підхід", що приводить до об'єктивного виправдання існуючого правового порядку, ослабленню критичної функції правової науки. По-друге, виникають проблеми в тлумаченні цільової природи права. Якщо функція права передбачає наявність "мети", то де формулюється ця мета, яка система цінностей визначає її зміст, чи можна розглядати політичну владу в соціально диференційованому суспільстві як основу механізму визначення цілей в правоформуванні і ряд інших питань виникають. По-третє, у вітчизняних дослідженнях зберігається вплив марксистської теорії "надбудовної природи" права, яка суперечить принципу автономності інститутів в рамках функціонального аналізу.

Список використаних джерел

1. *Cohen, F.* The problems of a functional jurisprudence [Text] / F. Cohen // Modern Law Review. — 1937. — june. — p. 5–24.
2. *Канторович, Я.* Первая статья гражданского кодекса [Текст] / Я. Канторович // Право и жизнь. — 1925. — кн. 2– 3. — С. 1–5.
3. *Дюги, Л.* Право социальное, право индивидуальное и преобразование государства [Текст] / Л. Дюги — М. : Б. И., 1909. — 211 с.
4. *Гедеман, Н.* Основные черты хозяйственного права [Текст] : [Пер. с нем.] / под ред. А. Малицкого. — Х. : Госиздат, 1924. — 76 с.
5. *Алексеев, С. С.* Проблемы теории права [Текст] / С. С.Алексеев. — М. : Наука, 1981. — Т. 1. — 231 с.
6. Право и социология [Текст] / Отв. ред. : Тихомиров Ю. А., Казимирчук В. Н. — М. : Наука, 1973. — 337 с.
7. *Лапаева, В. В.* Социология права: в поисках новой парадигмы [Текст] / В. В. Лапаева // Государство и право. — 1992. — № 7. — С. 21–29.
8. *Кудрявцев, В. Н.* Социологический анализ правовых явлений [Текст] / В. Н. Кудрявцев // О структуре марксистской социологической теории. — М. : Изд-во МГУ, 1970. — С. 49–61.
9. *Kerchove, M. V.* de, Ost, F. Legal System between Order and Disorder [Text]. — Oxford : Oxford University Press,1994. — 412 p.
10. *Luhmann, N.* Law as Social System [Text] / Ed. F. Kastner, P. Nobles. — London : Oxford University Press, 2004. — 522 p.
11. *Parsons, T.* Sociological Theory and Modern Society [Text] / T. Parsons. — New-York : Free Press, 1967. — 386 p.
12. *Teubner, G.* Autopoietic Law: A New Approach to Law and Society [Text] / G. Teubner. — New-York : Walter de Grruyter, 1988. — 386 p.
13. *Селіванов, В.* Правова реформа і методологія дослідження фундаментальних проблем юридичної

Університетські наукові записки, 2010, № 1 (33), с. 16-20. www.univer.km.ua

науки [Текст] / В. Селіванов // Вісник Академії правових наук України. — 1998. — № 4. — С. 3–17.

Рекомендовано до друку кафедрою соціології та політології Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (протокол № 4 від 28 грудня 2009 року)

Надійшла до редакції 31.12.2009